

Н. І. Паламарчук, Л. Р. Ігнатова

УДК: 94(477)«1/9»

ПРОТОДЕРЖАВНІ ОБ'ЄДНАННЯ СЛОВ'ЯН НА ТЕРЕНІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Висвітлюються процеси формування протодержавних об'єднань слов'ян: від часів Антського союзу і до Київської Русі. Аналізуються закономірності, суть і наслідки початкових етапів державотворення.

Освещаются процессы формирования протогосударственных объединений древних славян: со времён Антского союза и до Киевской Руси. Анализируются закономерности, сущность и последствия начальных этапов создания государства.

Paper outlines the process of national formation of the state from the depth of the centuries: from the time of Ante kingdom and to Kyivan Rus. Considering laws, the nature and consequences of the initial stages of Ukrainian statehood.

Ключові слова: слов'яни, венеци, східні слов'яни, Антський союз, племінні княжіння, вождизм, «Руська земля».

Історія українського державотворення, складна і своєрідна, сьогодні є важливим підґрунтям до вивчення історії України, до кращого осмислення її етнографічного, етнополітичного, культурного та геополітичного контексту.

Дослідження витоків української державності є цікавою у пізнавальному плані і також має певне практичне значення, адже без знання минулого, без осмислення історичного досвіду неможливе вирішення комплексу актуальних питань, пов'язаних із вдосконаленням державної системи новітньої України.

Винесене авторами у заголовок статті питання досить повно, хоча і неоднозначно, висвітлюється в різних історичних джерелах.

Звернемося до їх аналізу з тим, аби довести, що протодержавні об'єднання східних слов'ян формувалися на місцевому економічному, політичному та культурному ґрунті.

Слов'яни — автохтони Східної Європи, вони жили тут іще в епоху раннього заліза. Як свідчать археологічні розкопки, прабатьківщиною слов'ян могли бути території, що сягали на заході Середньої Вісли і Карпат, на сході — Середнього Дніпра, на півночі — Прип'яті, а на півдні — середніх течій Дністра й Південного Бугу. Та й у складі населення Скіфії, як вважають деякі вчені, був присутнім «слов'янський етнічний елемент» (скіфи-орачі, їхні наступники — неври та ін.).

Перші писемні згадки про слов'ян (найдавніша назва яких — венеди), відносяться до I—II ст. і містяться у працях римських авторів Плінія Старшого, Клавдія Птолемея, Корнелія Тацита. За їхніми свідченнями, венеди мешкали у лісостеповій смузі від Дніпра до Вісли, на заході межуючи з германцями, кордон з якими пролягав десь між Віслою і Західним Бугом, а на півдні, в Лісостепу — з іраномовними скіфами й сарматами.

Венедську ранньослов'янську спільність зруйнувало вторгнення у I—II ст. з Балтії східногерманського племінного об'єднання — готів. Готська навала «розірвала» через Полісся зазначену спільність на дві частини: західну (склавіни) і східну (анти). Так називали ці племена в VI ст. історики: візантійсько-готський — Йордан та візантійський — Прокопій Кесарійський. Утім, за свідченнями останнього, анти й склавіни спілкувалися однією мовою, мали однаковий побут, спільні звичаї та вірування. Це дає підстави деяким сучасним науковцям обстоювати тезу про етнографічні відмінності між склавінами і антами.

Наприкінці II — на початку III ст. анти і склавіни утворили протодержавні об'єднання: Антський союз на сході і Склавінський на заході, започаткувавши становлення державності у слов'ян.

Антський союз був етноплемінним утворенням, яке за даними археології обіймало територію Середнього Дніпра, Лівобережного Дніпра і Південного Побужжя (пеньківська культура). Основу конфедерації складав добровільний військово-політичний союз племен, який у період Великого переселення народів міг успішно протистояти експансії кочівників Степу, та, в свою чергу, здійснювати напади на землі сусідів, що й підтверджується історичними фактами тієї доби. Йдеться про готські або скіфські війни антів у союзі з готами

проти римського панування (III ст.); балканські війни антів і склавів з Візантією, що увінчалися суцільним «слов'яненням» Нижньої Наддунайщини та Північних Балкан (VI ст.).

Збереглися підтвердження, що Антський союз мав такі елементи державності, як територію, поділ населення за територіальною ознакою, публічну владу, прообраз апарату для стягнення данини, професійну військову дружину, спадкове управління, загальні збори (віче), первинну ієрархію божеств.

IV—VI століття — період найвищого піднесення Антського союзу. Після розпаду Готського королівства під тиском гунів, а потім падіння й самої Гунської імперії, він залишився єдиною політичною силою в Східній Європі, здатною протистояти Візантії.

В цей час антське суспільство перебувало на завершальному етапі розкладу первіснообщинного ладу. Прийшов час епохи військової демократії — перехідної форми управління суспільством, яка поєднувала в собі елементи суспільного самоврядування й публічної влади. Головною формою суспільної організації були союзи, що складались з окремих племен, які, в свою чергу, мали вождів, племінні ополчення (дружини). Основою суспільства стає територіально-сусідська община. Плем'я втрачає економічні функції, набуваючи натомість значення військово-політичної сили, формується дружина, для якої війна стає професійним заняттям. На відміну від народного ополчення — первісного елемента воєнної організації слов'ян у ранні часи — дружина стала постійною організацією професійних воїнів, що служила опорою для племінної аристократії. Поступово дружина перетворювалась на самостійний орган публічної влади. Вся влада зосереджувалась у руках військової аристократії, в розпорядженні якої перебувала громадська скарбниця, що поповнювалась за рахунок військової здобичі, общинних внесків, міжплемінного оподаткування та судових штрафів.

У антів існувала хутірна (або мизна) форма землеволодіння, яка призвела до виникнення приватної власності на землю, що сприяло накопиченню надлишкового продукту. Матеріали археологічних досліджень свідчать про поступовий перехід у VI—VIII ст. від родового колективу до окремої сім'ї (диму), про посилення господарчої самостійності останньої, закріплення орних ділянок за окремими господарствами. Літописи ж свідчать, що у східних слов'ян існувало внутрішньоплемінне оподаткування від диму.

З поглибленням другого суспільного розподілу праці (відокремлення ремесла від сільського господарства) виникли орієнтоване на ринок ремісниче виробництво та більш-менш регулярна торгівля, яка досить швидко набула ознак грошової. В обігу використовувалися арабські дирхеми і срібні римські динари, що їх одержували як плату за продукти місцевого виробництва, передовсім за хліб, потребу в якому відчувала Римська імперія і арабський світ.

Прогресивний розвиток виробництва поглиблював майнове розшарування. Виділення малих сімей як окремих виробничих колективів призводило до соціальної поляризації членів общини. Воєнна здобич, контрибуції, подарунки сприяли накопиченню багатства антських племінних вождів, що прискорювало майнову та соціальну диференціацію суспільства. Археологічні знахідки — численні скарби ювелірних виробів, римських монет, що налічували сотні й тисячі екземплярів — переконливо доводять наявність майнового розшарування в антському суспільстві.

В антському суспільстві існувало також патріархальне рабство, хоча рабовласництво не стало панівним укладом. Полонені, захоплені антами під час військових походів, за викуп могли повернутися додому або ж залишитися в племені вже вільними людьми.

Поступово східні слов'яни перейшли від первіснообщинного ладу до ранньофеодального. Такий своєрідний історичний розвиток пояснюється загальною кризою рабовласницької формації та падінням Римської імперії — останнього оплоту невольництва. Слов'яни не використовували у землеробстві неефективної праці рабів. Сфера застоювання останніх була досить обмеженою. Розвитку невольництва перешкоджало формування індивідуальних господарств окремих сімей, зародження приватної власності на землю, існування общини — верві.

На чолі Антського союзу стояли зверхники — царі (рекси), оточені можновладцями (приматами). Імена деяких із них відомі: царі Бож, Ардагаст, Мукосій; дипломат Межамир; полководці Добрагаст, Всегорд, Пирогаст та інші. Вчені припускають, що на етапі формування й становлення Антської «держави» влада рекса була виборною і тимчасовою (на час війни з сусідами і кочівниками-завойовниками). На цю посаду обиралися військові вожді, які мали авторитет серед народу. В період найвищої воєнно-політичної активності Антської «держави» влада царів стає спадковою, з посиленням централізаторських тенденцій, але все ж не абсолютною. Давні автори підкреслюють

демократизм антів, які «живуть у народоправстві». Йдеться про народні збори — віче, які обмежували царські прерогативи. Існували віча кожного окремого племені й загальноплемінні вічові збори царства. На останніх були присутні цар, його найближче оточення і представники від племен на чолі з племінними аристократами, так звана рада племінного союзу. На загальноплемінних вічових зборах вирішувались доленосні для Антської «держави» питання оборони, військових походів, укладання миру тощо.

Формування і зміцнення спадкової влади місцевої племінної аристократії, зародження централізаторських тенденцій з боку рекса посилили відцентрові настрої на місцях, що призвело до виникнення внутрішньої опозиції царській владі. З посиленням цих тенденцій послаблювалася Антська «державка». На наш погляд, це й стало однією з вагомих причин поразки антів перед натиском аварів.

Наприкінці 50-х років VI століття на Східну Європу накотилася нова хвиля завойовників — авари. Протягом десяти років вони просунулись через південні степи й пониззя Дунаю до Трансільванії, де заснували протодержаву — Каганат. Внаслідок слов'яно-аварських воєн (558—568 рр.) і масових міграцій Антська «державка» припинила існування. З початку VII ст. назва «анти» вже не фігурує в писемних джерелах, натомість поширюється етнонім «склавіни» (у пізнішій версії — «слов'яни»).

Політичні союзи антів і склавинів були нетривкими, як і подібні державні об'єднання раннього європейського середньовіччя (наприклад, бургундське, вандалське, готське), що постали в процесі розкладу родоплемінних відносин.

Після розпаду Антської «державки» виникло кілька менших військово-політичних об'єднань. Одне з них — «Союз семи племен» на Нижньому Дунаї, який разом з Візантією вів успішну боротьбу з аварами. На Волині та Прикарпатті в землях дулібів, волинян, бужан (назва волинян і бужан походить від назви політичних центрів Волині (Волинь і Бузька)) виникло волинське об'єднання південно-західної гілки східнослов'янських племен (державка Валінана). Існування окремих держав східних слов'ян у «дорюрикову» добу також засвідчує літописець: у кожній із земель було своє «княжєніє» — «а в Древлян своє, а Дреговичі своє, а Словене своє...».

Поглиблення кризи родоплемінних відносин, прискорення економічного розвитку, посилення небезпеки з боку тюркських кочових

племен прискорили соціально-політичну консолідацію та етнокультурну інтеграцію союзів племен. Між їхніми окремими складовими налагоджувались тісніші зв'язки, зникла вузькоплемінна відокремленість, формувалося усвідомлення спільності інтересів. Виникали утворення вищого соціального рівня — племінні княжіння (землі) — своєрідні протодержави. На чолі кожної з таких земель стояла власна місцева династія можновладців. На думку істориків, вони були своєрідним аналогом «варварських» королівств західного світу. Час утворення таких племінних княжінь на півдні Східної Європи припадає на VII—VIII ст.

Поступово військова демократія переросла у військово-ієрархічне правління — княжіння. Ватажок великого союзу племен ставав володарем — князем. Так давнє слов'янське суспільство вступило в новий історичний період — період вождизму. Характерною ознакою цього різновиду суспільної організації була акумуляція світської та духовної влади. Утверджувалися нові відносини, за яких більшість населення усувалась від управління і розподілу, але легалізованого апарату примусу ще не було створено. Такі племінні княжіння — територіальні союзи об'єднаних однією династією кількох племен — були досить стійкою формою ранньофеодальної державності у східних слов'ян. Їхньою опорою була система укріплених поселень-градів — центрів перебування князя з дружиною, феодалізованої знаті, місць притулку навколишнього населення під час воєнних дій, осередків язичницьких культів.

На зламі VIII—IX ст. унаслідок внутрішньополітичної консолідації дніпровських слов'ян складається велике племінне об'єднання із центром у Києві. Воно стало саме тим територіальним і політичним ядром, довкола якого зростала давньоруська держава. Первісним територіально-політичним осередком «Руської землі» було полянське племінне князівство. Ще у 60-х роках IX століття, коли «Руська земля» вже реально існувала, влада їхніх правителів, як засвідчують літописні джерела, поширювалась лише в межах землі київських полян. Зі зміцненням економічної та політичної могутності володарів «Руської землі», що прагнули до поширення свого панування, поступово стиралися й розбіжності в матеріальній культурі східних слов'ян, тривали об'єднувчі етногенетичні процеси. Становлення державності зумовлювало соціально-політичну консолідацію середньодніпровських слов'ян.

Єдність території «Руської землі» VIII—IX століття ґрунтувалась уже не на родоплемінній спільності, а на політичній. Відтак помітне поширення політоніму «Русь» було пов'язане з утвердженням нової етносоціальної та територіальної спільності державного типу.

Союз слов'янських і неслов'янських племен, що постав у північній частині східнослов'янської ойкумени, ввібрав до свого складу землі новгородських словен, кривичів, чуді, мері.

Ці племена, як сповіщається в літописі від 859 р., змушені були платити данину варягам, які приходили за нею «із-за моря». Варяги спочатку не мали тут постійних пунктів представництва своєї влади — вони лише епізодично набігали, збираючи данину «від мужа». На початку 60-х рр. IX ст. населення земель північно-руського союзу відмовило варягам у виплаті данини і спільними зусиллями вигнало їх за море. Однак, звільнившись від зовнішньої експансії, ці племена почали ворогувати між собою. Внаслідок цього місцеві правителі, не бажаючи поступитися своїми правами один перед одним, запросили на володарювання варягів.

Так на новгородському князівському столі утвердилася варязька владна династія на чолі з князем Рюриком.

Об'єднання північного та південного ранньодержавних утворень у Східній Європі стало наступним кроком у формуванні відносно єдиної давньоруської держави з центром у Києві.

Останнім часом в історичній науці пошквалилися дискусії з давньої проблеми: звідкіля, з Півночі чи Півдня, «пішла Руська земля» (держави). Не тільки археологічні дані, а й матеріали писемних джерел підтверджують вирішення цього питання на користь Півдня. Так, існування ранньодержавного об'єднання в дніпровських слов'ян з єдиновладним правителем на чолі засвідчують, наприклад, «Бертинські аннали» єпископа Пруденція, в яких повідомляється про послів «народу Рось», які прибули до імператора франків Людовіка Благочестивого в Інгельгейм. Це було у 839 р., значно раніше від літописного повідомлення про запрошення варягів.

З утвердження нової династії Рюриковичів (882 р.) Київ і надалі відігравав головну політичну роль у всіх слов'янських землях, які приєднувалися до нього силою влади київських князів. Форма правління в Київській державі залишалася монархічною (на відміну від Новгороді, де найвищим адміністративно-політичним органом було віче); змін у княжіннях також не відбулося, місцеві династії ще довго

залишалися володарями своїх земель. Однак поняття «Руська земля» тепер набувало нового значення, почало вживатися як територіальна назва метрополії, тобто Південної Русі (Київщини, Чернігівщини і Переяславщини), а також як назва всієї різнолікої в етнічному плані території Давньоруської держави.

Отже, варяги (нормани) відіграли певну роль в організації Київської держави, проте державотворчі процеси у східних слов'ян почалися задовго до так званого «закликання варягів» й утвердження династії Рюриковичів. Про це свідчить Батько української історії М. Грушевський, довівши, що в скандинавських сагах, у яких є згадки про Київ, варяги не ототожнюються з Руссю. Візантійські автори також відрізняли Русь від варягів, яких Візантія добре знала.

1. Баран В. Д. Давні слов'яни / Баран В. Д. — К. : Альтернативи, 1998. — Т. 3. — 336 с. — («Україна крізь віки»).
2. Баран В. Д. Походження слов'ян / Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Г. В. — К. : Наукова думка, 1991.— 172 с.
3. Бойко О. Д. Історія України / Бойко О. Д. — К. : Академвидав, 2007. — 688 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. / М. С. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1992—1995. — Т. 1. — 1992. — 739 с.
5. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / Грушевський М. С. — К. : Знання України, 1991. — 63 с.
6. Дорошенко Д. І. Нарис Історії України. В 2-х т. Дорошенко Д. І. — К. : Глобус, 1991. — Т. 1. — 1991. — 238 с.
7. Залізник Л. Нарис стародавньої історії України / Залізник Л. — К. : Абрис, 1994. — 87 с.
8. Калиновський В. С. Історія держави і права України / В. С. Калиновський, А. В. Кузьминець. — К., 2003. — 448 с.
9. Крип'якевич І. Історія України / Крип'якевич І. — К., 1990. — С. 119—182.
10. Малий словник історії України. — К. : Либідь, 1997. — 464 с.
11. Півторак Г. Українці : Звідки ми і наша мова / Півторак Г. — К. : Наукова думка, 1993. — 85 с.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України / Полонська-Василенко Н. — К. : Либідь, 1992. — Т. 1. — С. 305—422, 469—523.
13. Тараненко М. Г. Історія української державності. Курс лекцій / М. Г. Тараненко, В. Г. Шевчук — К. : Либідь, 1990. — 608 с.
14. Тараненко М. Г. Історія української державності. Курс лекцій / М. Г. Тараненко, В. Г. Шевчук. — К. : Либідь, 1999. — 480 с.

15. Шилов Ю. О. Давня історія України в контексті світової цивілізації: Навчальний посібник / Шилов Ю. О. — К. : МАУП, 2007. — 280 с.
16. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії / Н. М. Яковенко // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 77—85.
17. Яковенко Н. М. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Яковенко Н. М. — К. : Генеза, 1997. — 311 с.

С. Ю. Боева

УДК: 94(477)«9/12»:003.01:001

ПИСЕМНІСТЬ, ОСВІТА, НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ЗНАННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

На основі вивчення джерел, новітньої наукової літератури проаналізовано погляди сучасних істориків на культуру Київської Русі як частини світової цивілізації, розглянуто розвиток писемності, освіти та науково-технічних знань у давньоруській державі.

На основании источников и новейшей литературы проанализированы взгляды современных историков на культуру Киевской Руси как части мировой цивилизации, освещается развитие письменности, образования и научно-технических знаний в древнерусском государстве.

This article is one of the author's attempts to analyze the contemporary historians' points of view on the problem and examine the development of writing, education, scientific and technical knowledge in Kyiv Rus as a part of world civilization on the basis of wide circle of sources and modern historical literature.

Ключові слова: Київська Русь, писемність, освіта, наука, техніка.

Культура Київської держави — наслідок тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янського суспільства; вона ввібрала все найкраще від своїх слов'янських предків та від світової цивілізації. Високий злет культури Київської Русі був зумовлений суттєвими зрушеннями в різних сферах суспільного життя: розвитком феодалних відносин; становленням давньоруської державності;